

Завальнюк Андрій Ростиславович, к.пед.н., доцент, завідувач кафедри романо-германської філології (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне), zavalnyuk.andrzej@gmail.com

ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЇ В ХРИСТІЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙНИХ ШКОЛАХ НІМЕЧЧИНИ (1945 – КІНЕЦЬ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

***Анонція.** У статті досліджено питання викладання релігії у конфесійних школах Німеччини з 1945 р. до кінця 80-х рр. ХХ ст. Окреслено особливості викладання релігії у різні періоди: організації занять з релігії, використання підручників під час вивчення релігії, проведення шкільних Богослужінь, питання регулювання проведення занять з релігії, введення альтернативного заняття з релігії (занять з етики та моралі), змісту навчання релігії, зокрема тем, що пропонувалися для вивчення. Розкрито питання здобуття освіти вчителями релігії, роль і завдання вчителя релігії, утворення вчительських профспілок, цілі їхньої діяльності та завдання, співпраця з офіційною церквою та пошук компромісів у питаннях навчання релігії та релігійного виховання. Представлено погляди на викладання релігії у школах провідних теоретиків релігійної освіти у Німеччині.*

***Ключові слова:** заняття з релігії, конфесійні школи, цілі й завдання заняття з релігії, зміст навчання, вчительські профспілки.*

Zavalniuk Andrii Rostyclavovych, Ph.D. in Pedagogic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Roman-Germanic Philology (Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Rivne), zavalnyuk.v@gmail.com

STUDYING RELIGION IN THE GERMAN CHRISTIAN DENOMINATIONAL SCHOOLS (FROM 1945 TILL THE LATE 1980s OF THE XX CENTURY)

Abstract.

***Introduction.** The necessity of performing spiritual and moral upbringing in the schools of our country and the matter of Religion lessons implementation into mandatory core curriculum determines the relevance of this study. The preparation of spiritual people with high moral standards in times of democracy and global changes in our country is completely vital and relevant and as the teaching of Religion in German schools has a long history and great achievements, we think that addressing to this country's experience in the field of Religion teaching is worth of attention and emulation.*

Purpose. *The purpose of our article is to investigate the matter of teaching Religion in German Christian Denominational schools during the period of 1945 till the end of the 1980s.*

Methods. *The methods of analyzing pedagogical and methodological literature on this problem, as well as generalization, comparing and experimental teaching are used in this article.*

Results. *The effectiveness of Religion lessons implementation into mandatory core curriculum of the Christian Denominational schools in Germany during the period from 1945 till the end of the 1980s has been investigated and it showed its high efficiency. Religious teaching and upbringing during this period of time was an essential part of all schools in Germany, including denominational ones.*

Originality. *The peculiarities of teaching Religion lessons in German denominational schools during the mentioned period: the preparation of the lessons, books for the lessons, the leading of God's services at school, alternative Religious lessons (lessons on ethic and moral), the contents of the Religious lessons, namely the topics for learning are represented in this article.*

Conclusion. *The teaching of Religion and Religious upbringing during the period from 1945 till late 1980s of the XX century was completely vital in the educational and upbringing process of all schools in Germany, as well as denominational schools. Children were taught spiritual truths from 2 till 4 hours a week. Teachers received preparatory teaching in Pedagogical seminaries but for teaching in the gymnasiums they had to acquire education in the universities. Teachers organized professional unions with the aim of giving theological and pedagogical help.*

Key word: *Religion lessons, denominational schools, teachers' unions, the role and tasks of the schools, spiritual truths, moral upbringing.*

Актуальність нашого дослідження визначається необхідністю здійснення духовно-морального виховання учнів у школах України, розкриття напрямів впровадження уроків релігії до інваріантної складової навчально-виховного процесу шкіл, адже у час демократизації та глобальних перетворень, які мають місце у нашій державі, підготовка духовних, високоморальних громадян є важливою і актуальною. Викладання релігії у школах Німеччини має довготривалу історію та гарні здобутки, а тому звернення до досвіду цієї країни у царині навчання релігії та здійсненні духовно-морального виховання вважаємо гідним наслідування.

Під час проведення нашого дослідження ми спиралися на праці відомих німецьких дослідників, таких як А. Кеслер (A. Kessler), К. Гретляйн (Chr. Grethlein), В. Штурм (W. Sturm), М. Ган (M. Hahn), Ф. Рікерс (F. Rickers), Р. Рітнер (R. Rittner), Ф. Швайцер (F. Schweitzer), у яких порушено питання навчання релігії та організації занять з релігії у певних типах євангельських

та католицьких шкіл, наведено цілі та завдання окремих локальних закладів освіти, висвітлено загальні тенденції розвитку навчання релігії у Німеччині.

Метою нашої статті є дослідження специфіки викладання релігії в християнських конфесійних школах Німеччини у період з 1945 р. до кінця 80-х рр. XX ст.

Із початком нової післявоєнної епохи у Німеччині відбулися зміни у викладанні релігії у конфесійних школах. Замість назви предмета «заняття з релігії» у багатьох місцевостях почали використовувати назву «християнське вчення», «християнське навчання» та «євангеліське/католицьке навчання». На думку дослідника Х. Кітеля (H. Kittel), керівника відділу з євангеліського виховання при Міністерстві освіти Німеччини, «заняття з релігії не повинно було більше являти собою синтез релігії та культури, викладатися повинно було Євангеліє Христа, як Слово Боже» [1, с. 10].

В організаційному плані у повоєнний період відбулося повернення до часів викладання релігії Веймарської республіки. Заняття з релігії у перших чотирьох класах конфесійних шкіл на більшості території Німеччини проводилися чотири рази на тиждень, у Гессені та Баден-Вюртемберзі три години, у Шлезвіг-Гольштейні, Бремені та Гамбурзі – дві, у середніх та вищих школах на вивчення релігії відводилося дві години, у професійних школах – по одній годині. Однак *de facto* через брак вчителів години на вивчення релігії скорочувалися, так що у нових навчальних планах на вивчення релігії виділялося по дві години. До поч. 50-х рр. відмічався надзвичайно сильний брак учителів, який не можна було покрити навіть через залучення до викладацької діяльності служителів церкви.

На упровадження нових навчальних планів у німецьких школах безпосередній вплив мала праця М. Альбертца (M. Albertz) та Б.-Х. Форка (B.-H. Forck) «Євангеліське християнське вчення. Навчальний план для різних вікових категорій» («Evangelische Christenlehre. Ein Altersstufen-Lehrplan»), яку вперше було видано у 1938 р. та перевидано вже після війни. На заняттях з релігії вивчалися Старий заповіт, Новий заповіт, історія церкви та церковне життя. Крім ознайомлення із матеріалом, що пропонувався для вивчення, учні повинні були заучувати певні уривки із Святого Письма напам'ять. Як зазначають дослідники К.-Е. Ніпков (K.-E. Nipkow) та Ф. Швайццер (F. Schweitzer) в центрі заняття з релігії у досліджуваній період знаходився учитель, який розповідав учням певну історію, завдання учнів зводилося до її повторювання та вивчення напам'ять. На заняттях при цьому використовувалися Біблія, піснеспівник та катехізис [2, с. 22].

У післявоєнний період викладачі релігії у Німеччині послуговувалися здобутками викладання релігії у минулі часи, зокрема періоду Веймарської республіки. Так, у рекомендаціях Вестфальської катехічної служби від червня 1947 р. щодо укладання нових навчальних планів з християнського навчання зокрема зазначалося, що окрім Біблії, катехізиса та піснеспівника,

яким відводилася провідна роль у навчанні релігії, до навчальних планів слід вводити твори з літератури та мистецтва [3, с. 75]. Прихильники теологічного підходу у викладанні релігії, вважали навчання релігії не просто шкільним предметом з-поміж інших, але основою усього виховання, і сонцем, яке своїми променями усе шкільне життя освітлює, утворює та освячує [3, с. 76]. Наслідком такого розуміння стало введення шкільних Богослужінь та духовних міркувань, як невід'ємної частини навчально-виховного процесу. При цьому акцентувалася увага на побудові тісних взаємин із місцевими християнськими громадами, а доручення учнів до життя помісних церков ставало безпосереднім завданням вчителів.

Так звана «Берлінська модель» вважалася кращим прикладом концепції «Церкви у школі» і була прикладом спільної відповідальності за духовний розвиток юного покоління, про що зазначалося у статті 7 Веймарської конституції [4, с. 485]. Однак насправді питання регулювання викладання релігії у школах було передано церквам, так що викладали цей предмет переважно церковні катехети, а заняття з релігії – через не обов'язковість вивчення – проводилися останніми уроками.

Важливу роль у наданні християнському навчанню провідних позицій у навчально-виховному процесі відіграла книга Берлінського пастора Отто Дібеліуса (Otto Dibelius) «Століття церкви» («Das Jahrhundert der Kirche»), яка з'явилася у 1926 р. У своїй праці автор доводив нагальну потребу у здійсненні християнського виховання та навчання релігії у школах та заохочував батьків віддавати їхніх дітей на вивчення релігії. Результатом таких зусиль було те, що 1946 р. 86 % усіх дітей евангельської віри було зареєстровано для вивчення релігії у школах. Однак слід зазначити, що предмети духовно-морального спрямування через не обов'язковість вивчення продовжували проводитися останніми уроками. Нагальними питаннями організації навчання релігії було також питання оплати праці церковних катехетів. У період до 1951 р. оплата їхньої праці складалася із так званих «шкільних грошей» («Schulgroschen»), тобто сплати кожним учнем 50 пфенігів у місяць.

Наприкінці 60-х рр. у німецькій науковій й публіцистичній літературі з'явилося кілька статей, які були направлені проти проведення заняття з релігії у школах. Зокрема у працях «Проектної групи за відокремлення школи від церкви» соціалістичної вчительської спілки Франкфурта вказувалося на неприпустимість змушування учнів до вивчення релігії, оскільки це позбавляє учнів активної суспільної позиції та робить їх безвольними та пасивними [5, с. 15]. У цей період, передусім у великих містах, спостерігалася масова відмова на відвідання занять з релігії у старших класах державних шкіл [6, с. 90]. Як зазначає дослідник Альфред Зайферляйн (Alfred Seiferlein), на початку 70-х рр. залежно від місцевості від вивчення релігії відмовилося 25–30 % старшокласників загальноосвітніх шкіл.

Як протидію такій тенденції федеральні землі стали вводити вивчення альтернативного предмета з морально-етичного виховання. Вже у 1972 р. з'явилися окремі положення у конституціях Баварії та Райнланд-Пфальц, які дозволяли вивчення «етики» для тих учнів, які відмовлялися від вивчення «релігії». Слід зауважити, що до початку 80-х рр. кількість відмов від вивчення релігії суттєво зменшилася. Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. відбулося прийняття у більшості земель постанов, які забороняли проведення шкільних Богослужінь та духовних роздумів [7, с. 3], що було звичайним явищем упродовж усієї історії розвитку шкільної освіти у Німеччині. Із прийняттям таких постанов втратився органічний зв'язок між школою та церквою.

На початку 70-х рр. У Німеччині з'явилися нові навчальні плани для занять з релігії, які пропонували вчителю широку свободу дій. Стрижнем усіх запропонованих тем повинно було стати практично зорієнтоване заняття, «відповідність дійсності», а тому безпосереднім завданням німецького вчителя ставало навчити учнів «справлятися із ймовірними життєвими ситуаціями» [8, с. 11]. Цікаво, що теми, які пропонувалися для вивчення на уроках мали більше суспільно-політичний та психологічний характер, аніж суто релігійний, як-от: «Страх», «Третій світ», «Расизм», «Гастарбайтери», «Біологічна маніпуляція», «Кохання і сексуальність», «Захист навколишнього середовища», «Агресія і насильство», «Зірки та ідоли», «Авторитарне виховання», «Сучасна система покарання», «Війна і мир» (в контексті в'єтнамської війни), «Вмирання і смерть», «Люди поза суспільством» [9, с. 80]. Ці теми розглядалися спочатку лише у старшій школі, але вже через кілька років суспільно-політичні теми почали розглядатися і у початковій школі. Саме у цей час спостерігалось послаблення конфесійного характеру занять з релігії. На поч. 70-х рр. у старших класах гімназій учні мали можливість вибору між католицьким та євангельським заняття з релігії. Але тут слід відзначити, що ця фаза тривала недовго, що було спричинено загальним розвитком суспільства у бік конфесійної гетерогенності, а також зростанням кількості тих, хто заявив про офіційний вихід із церкви. У часи кризи занять з релігії євангельська церква почала приділяти особливу увагу розвитку занять з релігії у євангельських приватних школах [2, с. 17].

Період кінця 70-х – 80-ї рр. ХХ ст. можна вважати фазою консолідації занять з релігії. У цей час зменшилася кількість учнів, які відмовлялися вивчати релігію, у старших класах гімназій релігія впевнено отримала місце предмета з якого учні мали право складати іспит на абітур. У цей час були розроблені нові навчальні плани, однак варто відмітити, що у різних федеральних землях вони мали різні акценти. У Нижній Саксонії, зокрема, у навчальних планах 80-х рр., акцентувалося на зв'язку школи із церквою, а у землі Райнланд-Пфальц заняття з релігії мало цивільно-релігійний напрямок [10, с. 357].

На деяких територіях Німеччини, зокрема на півночі, де великої популярності набула так звана «Бременська модель» («Das Bremer Modell»), заняття з релігії у деяких класах зовсім не проводилися, у Гамбурзі, відмова католицької церкви від проведення занять з релігії у державних школах, погано позначилася на відвідуванні занять духовно-морального спрямування.

З середини 80-х рр. у Німеччині серед релігійно-дидактичної літератури популярності набули підручники для початкової школи католицького педагога й дослідника Х. Хальбфаса (H. Halbfas). Найбільш відомою була серія підручників під назвою «Заняття з релігії у початковій школі», яка вийшла у період між 1983 та 1986 рр. Наступні праці цього педагога були адресовані учням старшої школи. Цікаво, що наукові й методичні доробки Х. Хальбфаса (H. Halbfas) були знаними й використовувалися на заняттях з євангельської релігії та у євангельських школах. Однак слід зазначити, що екуменічна спрямованість підручників цього видатного педагога не знайшла однозначного схвалення серед усіх вчителів релігії католиків і протестантів.

Вчителі релігії у Німеччині у післявоєнний період дотримувалися поглядів донаціоналістичної епохи. У 20-і рр. у Пруссії були створені педагогічні академії, у яких студенти упродовж чотирьох семестрів готувалися до вчительської професії у початкових школах. Частина цих педагогічних академій була згодом перейменована на педагогічні інститути. У період диктатури націонал-соціалізму кафедри підготовки вчителів релігії були закриті. У післявоєнний період кафедри релігійної педагогіки знову розпочали свою діяльність. У деяких землях існувала можливість здобуття вчительської професії у семінаріях. Іншою була специфіка отримання професії вчителя гімназії, для яких обов'язковою умовою було навчання в університеті. Курс навчання нагадував підготовку священнослужителів у дещо зміненій формі. Незважаючи на різні можливості отримання педагогічної освіти, у післявоєнний період відзначалася недостатня кількість вчителів, які б могли викладати заплановану у навчальних планах кількість годин. Тому до викладання релігії залучалися служителі церкви, за виконання цієї роботи вони отримували провіант. Для вирішення проблеми з нестачею вчителів, передусім вчителів початкової школи, створювалися курси перепідготовки, які тривали кілька місяців.

З 1958 р. переважна більшість федеральних земель відмовилася від неакадемічної педагогічної освіти. Для підготовки вчителів релігії існувала лише можливість отримання освіти у педагогічних академіях, які у зазначений час були організовані за конфесійною ознакою.

Відразу по закінченню війни постало питання про надання церкві повноважень щодо здійснення нагляду за проведенням занять з релігії у школах. Незважаючи на відсутність одностайної позиції у цьому питанні та явно виражене невдоволення частини вчителів участю церкви у навчальному процесі шкіл, за церквою Німеччини була залишена контролююча функція за викладанням релігії у школах [11, с. 762].

Підвищенню якості занять з релігії сприяло утворення у 50-х рр. ХХ ст. профспілок вчителів релігії. У 1952 р. ці спілки об'єдналися у «Робочу групу Євангельських вихователів Німеччини» («Arbeitsgemeinschaft Evangelischer Erzieher in Deutschland»). Важливим досягненням цього органу було, як зазначає Фріц-Гюнтер Фогтман (Fritz-Günther Vogtmann), голова спілки, утворення дослідницького інституту, основним завданням якого було надання теологічної й педагогічної допомоги вчителям з релігії. У 1954 р. відбулося заснування інституту Я.-А. Коменського, як інституції з питань євангельської педагогіки, завдяки діяльності якого до сьогодні відбувається підготовка й координація занять з релігії у школах, а релігійна педагогіка розвивається як наука. Велику методичну підтримку заняття з релігії у школах отримали завдяки виходу у 1949 р. першого номеру фахового часопису «Євангельський вихователь» («Evangelischer Erzieher»), який видавався авторським колективом, очолюваним Оскаром Хамельсбеком (Oskar Hammelsbeck) [12, с. 9].

Із змінами суті та завдань занять з релігії наприкінці 60-х рр. ХХ ст. змінилася роль і завдання вчителів, які цей предмет викладали. Так, замість вчителя-проповідника вчитель почав виконувати роль вчителя-куратора. У цей час почалися розроблятися нові педагогічні концепції щодо ролі вчителя та викладання релігії у школі. Зокрема популярності набули погляди Дітера Штудта (Dieter Stoodt), який розумів заняття з релігії як «заняття-терапію» («Therapeutischer Religionsunterricht») [13, с. 2]. Ці погляди не були широко втілені у життя через брак знань з психології більшості вчителів, однак на заняттях почали застосовуватися психологічні тести та консультації. На підтримку вчителям з релігії активізувалася педагогічно-теологічна діяльність церкви, яка зокрема випускала навчально-методичні посібники, такі як «Шьоберзькі зошити» («Schönberger Hefte»), з 1970 р., «Євангельське заняття з релігії у Берліні» («Evangelischer Religionsunterricht in Berlin»), з 1971 р., «Заняття з релігії з середини» («Religionsunterricht intern») з 1973 р.

З початку 80-х рр. ХХ ст. відмічається послаблення протистояння вчителів та офіційної церкви. Це підтверджують опитування, які були проведені серед вчителів релігії гімназій у Баварії (1981 р.) та Нижній Саксонії (1984 р.) [14, с. 98]. Однак водночас, на думку соціолога Андреаса Файге (Andreas Feige), «вчителі з релігії дотримувалися «симбіозної дистанції» [15, с. 117], що зокрема означало декларування дружельного ставлення до церкви, з іншого – збереження власної незалежності та ідентичності. Таким чином, заняття з релігії стали все більше суто шкільним предметом, одним з-поміж інших, без особливого акцентування на залученні до цього процесу церкви. Прикладом консолідації вчителів з релігії було заснування у 1984 р. єкуменічного щорічного видання під назвою «Щорічник з релігійної педагогіки» («Jahrbuch für Religionspädagogik»), який уперше з'явився у 1985 р.

Серед найбільш відомих теоретиків релігійної педагогіки ФРН у досліджуваний період слід відмітити науковців Оскара Хамельсбека (Oskar Hammelsbeck) та Хельмута Кітеля (Helmuth Kittel). Оскар Хамельсбек (Oskar Hammelsbeck) – прихильник традиційних поглядів євангельської церкви, який упродовж епохи націонал-соціалізму був відповідальним референтом євангельської церкви за викладання релігії у школах, а у післявоєнний період очолював кафедру загальної педагогіки у Вупперталі. З 1946 по 1954 рр. він очолював відділ виховання й навчання Євангельської Церкви Німеччини, видавництво часопису «Євангельський вихователь» та інших релігійних видань. Сутність євангельського виховання він вбачав у здобутті людиною свободи, вважав, що «євангельське вчення про виховання повинно не тільки робити з людини християнина, а просто слугувати їй дороговказом у житті» [16, с. 56]. Хельмут Кітеля (Helmuth Kittel) мав критичну позицію щодо офіційної церкви. У націонал-соціалістичну епоху він підтримував гітлерівський режим, будучи членом НСДРП (NSDAP) та СА (SA), а у післявоєнний період очолював у м. Целле (Celle) кафедру педагогіки. Після Другої світової війни великої популярності набуває його твір «Від заняття релігії до євангельського навчання» (Vom Religionsunterricht zur Evangelischen Unterweisung), у якому він популяризував ідеї не догматичного, а практичного християнства. У період 1965–1969 рр. він очолював інститут Я.-А. Коменського (Comenius Institut), був членом різноманітних церковних та державних комісій з викладання релігії.

Після спроб Мартіна Штальмана (Martin Stallmann) та його прихильників спрямувати заняття з релігії у школах у лоно герменевтики, від середини 60-х рр. з'явилася тенденція заперечення центральної ролі Біблії на заняттях релігії у школах. Х.-Б. Кауфман (Н.-В. Kaufmann), керівник інституту релігійної педагогіки випустив працю «Чи повинна Біблія бути у центрі уваги на заняттях з релігії» («Muss die Bibel im Mittelpunkt des Religionsunterrichts stehen»), вказавши на необхідність зміщення акцентів при викладанні релігії із суто вивчення Біблії на потреби учнів. На думку науковця, традиційне визнання Біблії центром уваги під час викладання релігії не є обґрунтованим ані теологічно ані дидактично [17, с. 23]. Не заперечуючи значення Біблії для спасіння та вчення церкви, Х.-Б. Кауфман (Н.-В. Kaufmann) закликав до переосмислення використання Біблії на уроках релігії у школах [17, с. 27]. Інший відомий педагог Г. Отто (G. Otto), представник герменевтичного напрямку у викладанні релігії, акцентував увагу на проведенні загального, нецерковного заняття з релігії. Однак слід зазначити, що до об'єднання Німеччини у 1990 р. його погляди не були втілені у життя.

Таким чином, можна зробити висновок, що релігійне навчання та виховання з 1945 р. до кінця 80-х рр. ХХ ст. було невід'ємною складовою навчально-виховного процесу усіх шкіл Німеччини, зокрема конфесійних. Релігії в школах навчали учнів від 2 до 4 годин у тиждень. Для забезпечення навчального процесу вчителі отримували підготовку у педагогічних академіях.

Для викладання у гімназіях необхідною була університетська освіта. Контролююча функція за організацією та проведенням занять з релігії у конфесійних школах належала церкві. Вчителі релігії об'єдналися у профспілки, завданням яких було надання їм теологічної та педагогічної допомоги.

Список використаних літературних джерел

1. Kittel H. (1957). Vom Religionsunterricht zur Evangelischen Unterweisung. Hannover.
2. Nipkow K.-E., Scheilke Chr., Schreiner M. (1999). Evangelische Schule als öffentlicher Handlungs- und Verantwortungsbereich der Kirche. *Handbuch evangelischer Schulen*. Güttersloh, 13–23.
3. Kessler A. (2000). Schule, Religionsunterricht und Kirchlicher Unterricht im Wandel. Das Katechetische Amt und Pädagogische Institut der Evangelischen Kirche von Westfalen (1939–1999). Bielefeld.
4. Grethlein Chr. (1989). Das «Berliner Modell» – eine Rekonstruktion seines Ursprungs in religionspädagogischem Interesse. *450 Jahre Evangelische Theologie in Berlin*. Göttingen, 483–509.
5. Sturm W. (1971). Religionsunterricht gestern heute morgen. Der Erziehungsauftrag der Kirche und der Religionsunterricht an öffentlichen Schulen. Stuttgart.
6. Havers N. (1972). Der Religionsunterricht – Analyse eines unbeliebten Fachs. Eine empirische Untersuchung. München.
7. Wegenast K. (1985). Gottesdienst mit Schülern. *Evangelischer Erzieher*, 37, 3–7.
8. Katechetisches Amt der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern. (1972) *Curricularer Rahmenplan für den Evangelischen Religionsunterricht an der Hauptschule in Bayern*. München.
9. Rickers F., Dressler B. (2003). Epochaler Einschnitt und fortdauernde Geltung des problemorientierten Ansatzes. *Thematisch-problemorientierter Religionsunterricht*. Neukirchen-Vluyn, 77–98.
10. Hahn M. (1992). Evangelische Religion im Lehrplan. Ideologiekritische Analyse ausgewählter Lehrpläne für den evangelischen Religionsunterricht an Hauptschulen zwischen 1980 und 1990. Weinheim.
11. Rittner R., Schäfer R., Kuroпка J., Schmidt H. (1999). Zwischen 1945 und 1970. *Oldenburgische Kirchengeschichte*. Oldenburg, 750–787.
12. Schweitzer F. (1998). Können wir noch Evangelische Erzieher sein? Eine Zeitschrift und ihr theologisch-pädagogisches Programm – nach 49 Jahren neu gelesen. *ZPT* 50, 6–17.
13. Stoodt D. (1971). Die Praxis der Interaktion im Religionsunterricht. *Evangelischer Erzieher*, 23, 1–10.
14. Grethlein Chr. (1984). Religionsunterricht an Gymnasien – eine Chance für volksskirchliche Pfarrer. Frankfurt a. M..
15. Kürten K. (1987). Der evangelische Religionslehrer im Spannungsfeld von Schule und Religion. Neukirchen-Vluyn.
16. Hammelsbeck O. (1950). Evangelische Lehre von der Erziehung. München.
17. Kaufmann H.-B. (1973). Streit um den problemorientierten Unterricht in Schule und Kirche. Frankfurt a. M.

Рецензент: д.пед.н, професор Поташнюк І. В.